

Проф. др Зоран ЛАКИЋ

КЊАЗ И КРАЉ НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ У ОБЈАВЉЕНИМ ЗАПИСИМА СВОЈИХ НАЈБЛИЖИХ САРАДНИКА

Црногорски суверен, популарно називан Господарем, изузетно дуго се одржао на челу црногорске државе. И то у вријеме када се она интензивно укључивала у европске политичке токове. За око 60 година своје владавине, остварио је комуникацију и пријатељске односе са бројним значајним личностима европске и домаће политичке сцене. Многи од њих оставили су записе о сусретима са црногорским државником. Ти записи, када би били сакупљани и објављени на једном мјесту, представљали би обимно и занимљиво штиво; у ствари – комплетан портрет овог запаженог и заслужног господара Црне Горе.

Његовом смрћу није престало интересовање за његову личност. И данас се објављују мемоарски записи, студијски текстови и популарна публицистика о овој историјској личности. Велики је број историографских и других библиографских јединица. Чак бројнија код страних аутора, него код домаћих. Сви ти текстови бацају нову свјетлост на лик и дјело Николе I Петровића. Но то није предмет мога саопштења.

Мојим размишљањем подвргао сам само објављене записе његових најближих сарадника као што су то били: Сима Поповић, Јанко Вукотић, Митар Мартиновић, Андрија Јовићевић, Гавро Вуковић, Павле Ровински и дијелом Анто Гвозденовић, који су садржани у истоименој књизи др Ђура Батрићевића. Радови наведених најближих сарадника црногорског господара објављени су у посљедњих три-четири године. А капитално дјело Павла Аполоновича Ровинског, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, преведено је коначно на наш језик и објављено 1994. године.

Дакле, анализи сам подвргао њихове записе. И то само објављене публиковане записе. И то само онај дио у којему се представља више лик, него дјело црногорског државника. Ко су били његови најближи сарадници и какав су положај заузимали? Какав је имао однос према њима као личностима? Каква је атмосфера владала на црногорском двору, па и у самој владарској породици? Када је примао своје најближе и друге сараднике? Да ли је имао и ко су били његови „фаворити” код домаћих, али и код страних достојника? О чему се и ка-

ко разговарало? Активности господара Николе мимо оних официјелних и његов стални захтјев и занос за „ширењем европске културе у Црној Гори”, како биљежи П.А. Ровински.¹ Те, можда, незабијежене а свакако до сада непознате „мале византиске приче” – помогле би да се у новој свјетлости сагледају та и друга питања и да се боље схвати зашто је вукао баш тада такве политичке и дипломатске потезе, зашто су неки званичници уживали више а други мање његово повјерење итд. У мјери која је била потребна за освјетљавање, односно комплетирање његовог лика – користио сам и неке одавно познате записе (Сима Матавуљ) или, пак, тек пронађена и до сада необјављена мемоарска казивања (Стево Чутурило). Њихови аутори су такође били блиски сарадници црногорског господара.

Наведени сарадници, у ствари, аутори објављених дјела, приказују црногорског суверена претежно с аспекта своје уже струке, односно ресора који су покривали у политичком и државном врху Црне Горе. Изузетак је познати научник Павле Аполонович Ровински, који даје свестрани развитак Црне Горе у свом капиталном дјелу *Црна Гора у њојошлости и садашњошлости*. Готово да нема нити једног сегмента који није обрађен, као што нема нити једног питања из живота Црне Горе за које се суверен није занимао. Његов лик се најбоље оцртава у настојањима да се у Црној Гори подигне ниво културно-просвјетног стандарда, што је истовремено услов њеног хватања корака са свијетом. Знао је да је духовност услов свестраног просперитета народа и земље. Попут школског инспектора обилазио је школе и присуствовао обичним испитима, а поготово матурским. То је био значајан морални подстицај овој области људског стваралаштва, која је наилазила на тешкоће у своме развоју и зато што се вјеровало да живот ствара ратнике; школа, чак, може и да их поквари. „Уопште је књаз Никола – каже Ровински – предан бризи о просвјетљивању свога народа – како би га подигао на ниво других културних народа Европе, ватрено се залагао око школе: стално је посјећивао школе, присуствовао испитима, разговарао са учитељима и ученицима, подстицао их, дијелио награде у новцу и друге, и повећавао плате учитељима. Књегиња Милена је исто тако са своје стране поклањала пажњу дјевојчицама које су се школовале...”² У овом контексту може да буде занимљив и детаљ који наводи Јанко Вукотић у свом раду *Успомене из четири рађања*: „Но када је ријеч о оружној фабрици, још овдје је zgodно напоменути на какве је муке књаз Никола наилазио при завођењу реда и рада у војсци и држави.

¹ П. А. Ровински, *Црна Гора у њојошлости и садашњошлости*, књ. IV, стр. 192, Подгорица 1994.

² Исто, 305.

У фабрици је потребито било да се младићи уче разним радовима. Чим је она установљена, узето је 16 црногорских младића да уче. И некако се свако примио да учи и да ради све што је потребно, око оружја. Само, ни један нешћаше да учи за коваче. А и окле ће се тога и примити Црногорац и нагрдити своје племе, кад су они рачунали да тај занат само цигани раде и да по занату име добијају. Е, па ко ће назвати себе и своје братство – Циганима. То никако! Књаз је много молио једног младића, кога је управитељ одредио за ковача, доказујући му да је то частан и користан посао, обећавајући да ће бити награђен и код њега примљен итд. Све је било забадава. Младић одговара да је готов умријети, али то никако.

Онда ће Господар: 'А би ли, дијете, теби било срамота радити оно што би видио да ја радим?'

'Не би, господару!', одговори млади Црногорац, радостан.

'Дакле, радићеш што видиш да ја радим?' пита даље господар.

'Хоћу, господару!'

Онда се књаз примаче наковњу, узме маљак, нареди да се дува, тури гвожђе у ватру и пошто га угрије поче га тући на наковњу, а варнице по њему падају. И пошто је тако тукао неколико минута, други маљак пружи момчету, говорећи: 'Удри сад ти. Ево си видио да сам ја ковач!'

Младић се трже и повика: 'Не господару! Нареди да ме убију, просто да ти је али коват нећу!'

Што је даље било, нека овдје изостане.³

Све то говори да је књаз Никола запажао потребу да школу постави на „истим начелима као и у другим цивилизованим европским земљама”.⁴ Стојећи чврсто „на бранику народне школе и образовања читавог народа”, он је непомредно допринио да се ангажују добри сарадници из ове области. Сви су они прихватили „књажево одушевљење ширења европске културе у Црној Гори”.⁵ Један од његових сарадника, како биљежи П. А. Ровински, „душом и срцем (је) желио да се у Црној Гори шири просветитељство”.⁶ Његови савременици, такође, биљеже да „бољег избора није могло бити” ни када је ангажован ректор Цетињске богословије. Књаз Никола је са истом снагом прибирао материјална добра за ширење мреже школа свих врста у Црној Гори. Као својеврстан куриозитет П. А. Ровински наводи и овај податак: „И сам књаз Никола је научио да чита и пише – касније чувеног црногорског јунака – кучког војводу Марка Миља-

³ Јанко Вукотић – *Успомене из три рајта*, Београд, 1996, стр. 95.

⁴ Исто, стр. 215.

⁵ Исто, стр. 192.

⁶ Исто, стр. 192.

нова – док је код њега био кабадахија (најстарији међу перјаницима)”.⁷ Није, дакле, без разлога стваран култ у Црној Гори који се испољавао кроз слоган – „Бог и господар”, који је био адекватан оном у Русији: „На небу је Бог, а на земљи цар” закључује П.А. Ровински.⁸

Очито ће бити потребно да се у историографији валоризује досадашња оцјена о просвјетној политици и просвјетним приликама у Црној Гори онога времена, јер је неусклађена и са фактографијом. У Црној Гори је заиста била установљена читава мрежа школа „достојна поштовања за овако малу земљу” – оцјена је неких страних списатеља, иначе књажевих савременика (Рене Пинон, н.дј., стр. 8).

У својим мемоарским записима *Успомене из њири рајџа* – сердар Јанко Вукотић, војни министар у првој парламентарној влади Црне Горе (1905), министар-предсједник 1913. године и командант свих заштитних трупа Црне Горе 1916. године – са великим симпатијама пише о свом господару и његовим заслугама за реорганизацију и модернизацију црногорске војске. То је био неминован и изузетно важан задатак, с обзиром на околност да је редовна стајаћа војска у Црној Гори уведена тек 1896. године; до тада је важио принцип добровољности, што се најбоље огледа у сљедећим стиховима испјеваним поводом чувене Мојковачке битке 1915. године:

А ко неће (у бој) нагона му није.
 Ко ме опште добро није мило
 Нека иде и срећно му било.

Црногорац је заиста био ратник. Рат је сматрао као редовну дужност. Ношење оружја је био знак чојства и јунаштва и личне независности. Али је ново вријеме наметало потребу за модернизацијом и реорганизацијом војске и ратовања. То је црногорски суверен осјећао и заиста се веома ангажовао на том задатку. Црној Гори су недостајали војне школе и фабрике оружја, стручни кадрови и материјална средства. Јанко Вукотић каже да је Господар „и поред свих мука и невоља, усљед сиромаштине и оскудице и најмањих материјалних средстава, отпочео неуморно, и дан и ноћ – радити на војном уређењу и спреми са свом енергијом и увјерењем у успјех, као да је у изобиљу располагао материјалним средствима”.⁹ И успио је, закључује Ј. Вукотић, па наводи конкретне податке о установљењу оружаних радионица на Ријечи Црнојевића, затим „радио-

⁷ Исто, стр. 204.

⁸ Исто, стр. 56.

⁹ Јанко Вукотић, н.дј., стр. 94.

нице за изразу фишека” на Цетињу, у којој је израђено четири и по милиона ратних фишека, ту су затим подаци о барутном магацину у селима око Цетиња – Баице, Ђеклићи, Цеклин и др. Говори и о изненадним тешкоћама у школовању младих кадрова, о чему смо наводили готово анегдотски примјер. Затим истиче успјешну дипломатску активност у набавци оружја, како од царске Русије тако и од Италије, Њемачке, Енглеске и братске Србије. При томе пружа детаљније податке о количини оружја, његовом поријеклу и времену набавке.

У његовим записима Господар је ратник и у рату хуманиста. Познат је његов однос према заробљеницима. Црногорски суверен и војсковођа их ослобађа као и осталу хришћанску рају испод турског јарма. Он их, дакле, не роби, јер су и они били у турском ропству, без обзира на то које су вјере били. Послије заробљавања арбанашких првака који су били у турској војсци у рату 1862. године, књаз Никола им се обраћа овим ријечима: „Ви сте се поштено као јунаци предали... Ја јунака поштујем... Од овога часа ви нијесте робови. Из слободне земље хоћу да идете као слободни људи – своме завичају... Само пазите да вас по други пут не заробљавамо. У том случају не јамчим за ваш живот”. (*Добровољци у ослободилачким рајновима Срба и Црногораца*, Београд 1996, стр. 62).

Слично је урадио и са Муслиманима 1875, које је упозорио следећим ријечима:

„Мухамеданци! Иако сте друге вјере, ви сте браћа наша, јер у жилама вашим тече српска крв. Зато ја долазим да вас ослободим. Исто као браћу вашу хришћане. У ослобођеној Херцеговини – ви ћете живјети слободно. Закон ће у њој за свакога једнак бити, а за све праведан. У вјеру вашу као у светињу – нико неће тицати... Ја вас позивам, дакле, мухамеданци, да не дижете оружје противу своје једнокрвне браће хришћана. Ако не можете већ данас, са вашом браћом – хришћанима, борити се против Османлија, нашег заједничког непријатеља, ја вас позивам – да сједите мирно. У том случају са животом и имањем својим – бићете сигурни, од сваког нападаја и повреде. Ако не учините тако, и ако ми свако племе и мјесто – преко старјешина својих – не изјави своју мирољубивост и оданост своју, мени ће јако бити жао, али ћу морати с вама као с непријатељима поступати”.¹⁰

Наведени примјери су потврда утиска црногорског војсковође и сердара Јанка Вукотића о своме господару, који је знао да пажљиво саслуша сарадника и да га максимално уважи, као што је знао и да га отворено критикује, ако је било неслагања у мишљењу или оцјенама. Неке његове оцјене су, међутим, прерастале у прави хвалоспјев: „О, ко ће господару од нас, који нијесмо имали среће

¹⁰ З. Лакић, *Традиција рајне еџике*, Саопштење на научном скупу у Београду априла 1995 – припремљено за штампу.

да онда будемо у редове јуначке ти војске (јер једва бијасмо рођени) да не види – како на Бањанима летиш на твом хату, храбриш војску, а твојим вазда милим Ерцеговцима дијелиш чинове, додјељујеш освјештене заставе; како на Вучјем Долу летиш на твоје крилатом добром Цезару, окрећеш баталионе да их лагано изведеш, како ћеш се одморан и потпуно свјеж срести с противником, којега, ти рече господару, пошто-пото побиједити треба, јер то част и спас Црне Горе, захтијева. Па кад се нађе пред сам положај, који противник бијеше заузео, сједећи на хату, издржа његову прву паљбу и остаде у диму и ти и твој штаб, иза чега ћеш заузети отворен положај у прве редове храбре ти војске, да свакога још боље охрабриш и још боље правац покажеш, те се за мало часова зби оно што ти раније рече да мора бити; како пошље славе вучедолске, с малом војском од четири батаљона, хиташ да подјачиш твоју јужну војску, чији редови бијаху знатно проријеђени, славно борећи се у толико мегдана, па смјело пролазиш између утврђења, тек да циљу пријед доспијеш и да противнику покажеш зор и мах твоје војске, како ћеш га јаче у појам убити; како на Планиници среташ преполовљене баталионе, који измицаху испред силе Сулејманове, па их храбриш, па им улијеваш такав дух, те повраћају противника врховима острешким и низ Бјелопавлиће, као да им то први бојеви бјеху; како око Никшића распоређујеш и наређујеш да се град мора освојити, али нико да не гине, јер ти је скупљи живот једног Црногорца, него неђеља дана времена, због чега сам испитујеш све положаје, а дневи и ноћи, свакога и све обилазиш и караш и војводу и војника, ако се без преке потребе истиче, а ти се господару, за све њих излажеш, него те Бог и срећа Црне Горе чува, како се осмјељујеш да војску твоју Бару и Приморју окренеш, и противу моћних и силних, тек да врата милој домовини створиш, па како мудро маневришеш. И ко од нас не помишља, како мрчеш на вратима Спужа освићеш у Црмницу, гдје стижеш баталионе, који иду к великом циљу, али још не знају куда, док ти узе онај барјак и повика: 'Замном Црногорци, на Бар! На наш српски Бар!' Како ти пристаде, кад се на Цезару хладнокрвно прошета покрај самог мора, између данашње Тополице и Пристана, испред турске флоте, која доплови, зато да невичној војсци покажеш примјером, како ни топови с флоте нијесу тако страшни као што многи невјешти, представљају; како то одма иза тога дивно бјеше видјети како се погониш с барјактаром Самаилом, ко ће први од вас двојице да се измакне и заклучи испред тешке ђулади с турске 'Орканије', како господару, око Бара летиш од батерије до батерије и све чиниш да вишини живот спасеш; како на мучне ноћи зимске облазиш баталионе само да им муке олакшаш, кад виде да што они носе и господар сноси.

Ко те не види, господару, како калдрмама улцињским, с малом твојом пратњом, док још угарци с кровова падаху, а пушке изокола пуцаху. Пак се још и љутиш што и непријатељске куће горе, јер си ти научио и побјеђеног тјешити, и свакоме ко ти под власт дође, једнако и господар и отац бити.

Ко се од нас не чуди, како ти снађе да заузмеш Врађину, Лесендро и сва на Језеру утврђења, без иједне жртве црногорске. Ко се не диви, господару, како ти у цијелом овом дуготрајном и мучном рату доспјеваш да свакога и свуда примјером охрабриш, распоредиш да све добију а су мало жртава, и једновремено налазиш начина да уредиш да се све редовно набавља што је потребно а твој народ живи да се твоја војска бори.

Е, па слава ти, господару!

Но, ово су о славноме твоме ратовању, само тек неколико летимичних напомена, будући да пишући о твом раду на усавршавању војске у сваком погледу, није се могло мимоићи оно што је најважније. А ко буде историју писао, тај ће твоја дјела у рату, морати златним словима записати”.

По записима Симе Матавуља, који је на Цетињу провео десетак година, Господар је био „виши и шири од перјаника (који су зацело бирани момци), лично трбушаст, широких кукова, мало кривих ногу, црвених и мрких образа, очију крупних црних, необично живих. Врат и мишице имађаше баш атлетске. Сав скупа чинио је утисак да је један од најјачих Црногораца! И помишљах: велики трбух знак је господства, а владар противник ратничких народа треба да је и телесно надмоћнији од својих поданика!”¹¹

Још упечатљивији је запис Стева Чутурила који је такође био блиски сарадник црногорског господара, посебно у тзв. „вељем рату” 1876-1878. године. Његова прича је пуна личног поштовања за Господареву државничку мудрост, личну храброст, родитељски однос према свим људима, чак и непријатељима, о чему је већ било говора. То се може документовати упечатљивим детаљима из до сада необјављених записа:

„Књаз Никола Петровић Његош учинио је на мене ванредан упечаток. То је персонификација мушке снаге и људске љепоте. Он је ванредно даровит, особит говорник, пун песничког заноса. Његови официри и војници обожавају га. Књаз се поуздано нада у побједу српског оружја. Јако ми је пало у очи што књаз страхује од Аустрије, којој као да није по вољи његов ратни поход у Херцеговину. Г. Војиновићу рече у шали: 'А шта ће рећи твој ћесар, кад чује да је један његов гроф са толико поданика му отишао под заставу кнеза Николе?' Гроф на то помену: 'Нека рече шта било, а ја ћу њему односно себе казати *да међу бокељским Србима друкче нисам могао ни живјети ни расијати, већ да осјећам и радим како они осјећају и раде!*'

И даље: „Причаху нам *господа да је Књаз сам шанац њланирао и својим рукама камење доносио и слагао на шанац, упућујући и храбрећи војнике. С му-*

¹¹ С. Матавуљ, *Десет љодина у Мавријанији*, Сабрана дела, књ. III, Београд, 1953, стр. 139-144.

ком су га, рекоше, одатле уклонили. Одмах после је јуриша хтио је Књаз да и он иде напријед, на коју тачку за преглед и управљање даљим током боја, али му бијаше одвећ слаба пратња, без икакве резерве (која је отишла на крвави посао). Око Књазу било је у све око 20-30 људи, и то већином стараца (сердари и сенатори), те ови недадоше Књазу да одмах иде напријед на само бојиште, куд лутају разбијени дијелови непријатељске војске”.

Исти свједок описује и сусрет Господара са рањеницима: „Ту бјеше лако и тешко рањених, неки у смртним мукама а неки већ издахнули. За велико чудо, ту нечух ни једног болног јака или запомагања, већ сваки стојички сносаше витешке болове. Кад Књаз наиђе, они се осјетише чисто срећни, што за свједока свога крвавог пожртвовања добише свог обожаваног Господара. Кад га спазише и кад их он поздрави са: 'Срећне вам ране!' – они се чисто наелектрисаше, па колико јаче могоше узвикнуше: 'Живио!'”¹²

Записе сличног одушевљења личношћу црногорског господара оставили су нам и неки страни списатељи, такође његови савременици. Француз Рене Пинон у свом тексту *Le Monténégro et son prince* овако види црногорског суверена: „Књаз Никола... могао се видјети како служи као примјер, како кује на јавном мјесту, како очински савјетује свој народ у новим дужностима, како га уводи у нове савремене методе обраде земљишта и даје повластице најзаслужнијим”.¹³

Сима Поповић (1846-1921) у својим *Мемоарима* доноси многе мале и велике догађаје из којих се назире портрет црногорског Господара. Како је на ту тему припремио саопштење проф. др Јован Чађеновић, само ћу акцентирати ове занимљивости којима се не понавља већ познато. Дошао је у Црну Гору 1870. године да би помогао Господару у државним пословима. По његовом казивању Господар је био тада пун идеја и иницијатива, држао је све конце у својим рукама. Касније ће испољавати проицљивост и лукавост. Волио је друштво и забаву. Његова оцаклија била је право и стално црногорско посијело. Добро је познавао Црну Гору и Црногорце. Знао је саслушати, посавјетовати, али и приријетити. Бригу за човјека испољавоа је на сваком кораку у младим и зрелим годинама живота. У својој познатој *Балканској царици* налазимо и ове стихове: „Чувај војску ка оба ока... / јер скуп је човјек на ове стране”. Основне правце своје политике Господар је видио у сљедећем: ослобођење неослобођених, ширење граница своја државе, уједињење српских земаља. Служио је једнако оружјем, колико и дипломатијом. И удају својих ћерки ускладио је са основним циљем своје државне политике.

¹² Наведени цитати коришћени су из објављеног *Дневника* у Историјским записима бр. 4/1997.

¹³ *Revue des deux mondes, Paris*, 1.03. 1910, стр. 76-111. Чланак превела Марина Вукићевић.

У познијим годинама, наводи Сима Поповић, Господар постаје конзервативнији, па и превртљивији. Иако се трудио да сакрије велику жељу да оствари примат у борби за обједињење српства, то је било све видљивије. У тим настојањима није бирао средства, па се каткада приближавао и старим душманима Црне Горе. Ни ријеч му није имала ранију тежину: „Заклињао ми се... и када је сам, као и ја, знао да не говори истину”. Многи су напуштали Црну Гору не само због њеног сиромаштва. Сима Поповић, међутим, не каже да је био суров са противницима, какав је био Његош или књаз Данило. Др Ђуро Батрићевић у својој књизи *Добровољци* наводи сасвим супротне примјере у којима је суровом прогонству био изложен један Мартиновић, и то баш на дан када је удавао своју кћерку, иначе, моју бабу. Најзад Господар је наредио да се укине пензија Сими Поповићу „онога дана када крене” из Црне Горе у Србију.

Из објављених записа Господаревих најближих сарадника видљиво је да се има доста замјерки на политичке потезе које је Црна Гора вукла нарочито у освит 20. вијека.

У драматичним данима борби за освајање Скадра 1913. године и капитулације Црне Горе на почетку 1916. године, Јанко Вукотић је имао интензивнију комуникацију са црногорским краљем. Тих година је заузимао и највише положаје у Влади Црне Горе. Сложеност политичке ситуације у којој се налазила Црна Гора налагала је одговоран однос свих, па и црногорског суверена. И код оцјене сложене ситуације код Скадра и посебно критичних дана капитулације Црне Горе, Јанко Вукотић извјесно другачије види догађаје од краља Николе. Скадарско војевање завршава сумњивом опаском свога саговорника: „Ко знаде да ли је достини у интересу да Црна Гора Скадар добије”.¹⁴ А за капитулацију Црне Горе 1916. године за шта је, поред краља Николе, и сам био оптужен, поуздао се да ће „доћи вријеме када ће се све то објаснити и поткријепити документима и чињеницама”.¹⁵

Карактер мога саопштења искључује потребу за тим да се одговори на ова суштинска питања. Умјесто тога, навешћемо запажања још једног истакнутог црногорског генерала, Митра Мартиновића, који је заузимао врло истакнуте положаје, међу којима и положај председника Владе у којој је заузимао и портфеље министра војног и министра иностраних послова. Као такав био је „први и главни сарадник краља Николе у раду око склапања Балканског савеза и ступања у рат са Турском” – како биљежи у својим мемоарима *Рајне године 1912-1916*, које је објавио Службени лист у Београду 1996. године. Био је један од најобразованијих официра у Црној Гори, миљеник краља Николе и „човјек од

¹⁴ Ј. Вукотић, н.дј., стр. 138.

¹⁵ Исто, стр. 213.

истине". Његова запажања су виспрена и реална. На једном мјесту ће рећи да је у црногорско-српским односима било „доказа братске љубави и неискрености”. Оптужује свога Господара да је неискрен према братској Србији, јер своје генерале на борбеним фронтима упозорава тајном депешом – да не допусте да „испогибају Црногорци, јер Бог зна шта вас најпосле чека”, и да не допусте да их било „ко нука на јурише и касапницу”. „Кржаве се славе прођите, а гледајте да се може уљест и изаћи не сломљене главе, јер вам опет кажем – потоња се гледа – за ово ме разумите добро”. У истом ће тексту Господар рећи: „Србијанци имају доста људи и они могу их трошити – да им се мало познаде, а ми као што знате имамо мало – а много смо изгубили. Ову тајну депешу М. Мартиновић ће, без околишења, назвати „љагом издаје”. На исти начин овај црногорски генерал ће оптужити и Београд, који је ковао крваво коло „против Црне Горе и краља Николе”. Такође је оптужио краља Николу да је његовом „самовољном одлуком... изгубљен Скадар 1913. године” и тако спасао Аустрију од понижења, вјерујући да ће им Аустрија за узврат сачувати „династију коју је угрожавала Србија”. На крају ће извести круцијални закључак да му је због наведених недосљедности нарочито у спољној политици – народ окренуо леђа, „што је доказао његовим збацивањем 1918. године, приликом уједињења Србије и Црне Горе и осталог југословенства”. Краљ Никола му је вратио истом мјером и оптужио га „за Ловћенски пораз”. Генерал М. Мартиновић је, опет, категоричан да је за „срамну капитулацију искључива кривица краља Николе”. Очито је да је „прорадио” црногорски субјективизам са обе стране.

Андрија П. Јовићевић (1870-1939) је такође значајан дио свога живота провео у наведеним бурним данима црногорске прошлости. Био је и народни посланик 1911, али је много популарнији као „учитељ Андро”. У ствари био је човек духа, реалних процјена и најсложенијих процеса. Педагог и писац, бавио се и политичком историјом. Уједињење 1918. године с разлогом је оцјењивао као „један од најзначајнијих догађаја у историји Срба” (стр. 131). У свом *Дневнику из Балканских рајдова*, који је, такође, објавио Службени лист у Београду 1996. године, укључио се на одређен начин у полемику о улози Црне Горе у посљедњим годинама њеног постојања као самосталне и независне државе. Иако га је Господар оспоравао, он је сачувао научну објективност у процјени сложених односа. Није некритички нападао Господара, већ се, како сам каже „држао (сам се) повучено, пасивно, неутрално” (133). Напротив критиковао је оне што су „пошли далеко, па су име краља Николе – стали грдити”, закључујући „да само вријеме може из његова срца ишчупати краља Николу, а никако грдње и погрде” (133).

У закључку желим да констатујем да су најближи сарадници црногорског господара доста добро портретисали његов лик. Он је комплетан, са свим одликама које су га красиле, али са неким манама, које су сасвим нормалне, јер је

ријеч о човјеку који у континуитету, преко 60 година, кормилари Црном Гором, у вријеме највећих балканских и европских бура и судбносних догађаја у историји Црне Горе. У том настојању има, наравно, и недовољне критичности, која понекад прераста чак и у романтизам, као израз патриотизма, пријатељства и љубави. Из истих емотивних разлога својих сарадника, црногорски суверен трпи и одређене критике – при самом крају своје дуге владавине и свога живота. О пропустима његове политике, нарочито у кризним годинама Скадарске кризе и напуштања Црне Горе у Првом свјетском рату, наглашено се говори када се није имало његово пуно повјерење. И тада се, међутим, не оспоравају његови лични квалитети као човјека и државника. Зато можемо закључити да га сви они сматрају угледним државником који је, истина, био енергичнији у зрелим, него у позним годинама свога живота. На великим историјским раскршћима и личним дилемама, вукао је потезе онако како их је видио. Тек сада се види да су неки могли бити и бољи и одлучнији, нарочито када су у питању посљедње године његове владавине.

У анализираним записима – Црногорски господар Никола I Петровић – Његош је релативно објективно портретисан. Зато што га сликају људи од завидног ума и најближег окружења. Наравно, има ту и елемената субјективизма и када се глорификује у првој фази свога дјеловања која се завршава, могло би се рећи, Берлинским конгресом 1878. године, али и када се оштро критикују његови државнички потези и политичко понашање за посљедњих година постојања независне и самосталне Црне Горе. То је доказ више да је ријеч о једном врло сложеном времену, судбинском за будућност Црне Горе, али и Европе и читавог свијета. Зато површне анализе и лаконске оцјене, каквих и данас има о овоме забуне или компликују већ знано. А задатак је историје, подсјетимо се тога, да открива шта се уистину збивало и збило. И ништа више од тога. Све остало је њена злоупотреба, због које се може имати само тренутна корист, али зато и трајна штета.

